

Leeuwen op het Haagse Buitenhof Exotische dieren van de Hollandse graven

Monique M.A. van Veen en Dennis C. Niewegⁱ

Vorig jaar werd een breed publiek verrast door de vondst op het Buitenhof in Den Haag van de eerste-en daarmee oudste- leeuwenbotten in Nederland. Een vondst die zeer tot de verbeelding sprak en het NOS-journaal haalde. Tot in het televisieprogramma “Met het mes op tafel” werd er aan de leeuw gerefereerd. Door de koppeling met historische bronnen was het mogelijk om de leeuw te dateren rond het midden van de veertiende eeuw en de vondst zowel in de geschiedenis van het Buitenhof als in een breder historisch kader te plaatsen. Vooral de rekeningen van de grafelijke rentmeesters blijken een echte schatkamer te zijn, vol mooie details die kleur geven aan deze archeologische vondst.ⁱⁱ

Valkhuis

De botten werden gevonden tijdens een opgraving op de binnenplaats van het voormalige Valkhuiscomplex aan het Buitenhof. De afdeling Archeologie & Natuur- en Milieueducatie van de gemeente Den Haag voerde die uit in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf.ⁱⁱⁱ Het huidige Buitenhof is een plein met aan drie kanten bebouwing, doorsneden door wegen en trambanen. In de middeleeuwen was hier het voorhof van het Binnenhof, het kasteel van de graven van Holland, waarvan de oorsprong rond 1230 ligt. Er stonden stallen, hokken, hooibergen, werkplaatsen, dienstwoningen, voorraadschuren, een hondenhuis en een valkhuis. Het was van het dorp afgescheiden door een sloot of gracht en was toegankelijk via een poort die nog steeds bestaat, de Gevangenpoort, toen de belangrijkste toegang naar het Binnenhof. In 1385 werd een nieuw Valkhuis gebouwd naast het Gevangenpoortcomplex.^{iv} Hier werden de valken en haviken gehouden voor de jacht en werden ook de jachthonden ondergebracht. Tijdens een eerder onderzoek (in 2004 en 2005) op de binnenplaats werden vele hondengraven, resten van slecht- en torenvalken en valkenierstuig gevonden.^v In 2021 werd het zuidelijke deel van de binnenplaats onderzocht en meer dan helft van het terrein bleek zwaar verstoord. Op een betrekkelijk klein oppervlak (40 m²) werden twaalf afvalkuilen en twee dierengraven gevonden, die pas zichtbaar werden nadat een laag humeus zand met aardewerk en bot was verwijderd. Ook hier werden botten van jachthonden gevonden, evenals van slechtvalk, havik, edelhert, pauw en ooievaar. De meeste kuilen zijn in de periode 1450-1550 ingegraven in een laag met ouder materiaal. Het oudste aardewerk is proto-steengoed uit de periode 1225-1300.^{vi} Er lagen twee puinconcentraties met bakstenen die uit de periode 1275-1350 dateren. Aardig is dat er ook historische informatie is over het graven van de kuilen. Zo werd in 1472/1473 betaald om bij het Valkhuis grote kuilen te graven om er de inhoud van de beerputten van de nabijgelegen gevangenis en portierswoning in te legen.^{vii} De resultaten van de opgraving leken sterk op die uit het noordelijke deel van de binnenplaats, totdat de tweede auteur van dit artikel kwam met de determinatie van de botten uit de grootste kuil.

Leeuwenbotten

De grootste kuil had een doorsnede van 2,5 meter en alleen de onderste 20 tot 40 centimeter was bewaard gebleven. Tussen het bot van rund, schaap, hond, edelhert, slechtvalk, schelvis, kip en ander gevogelte werden een humerus (opperarmbeen) en een ulna (ellepijp) van een grote katachtige aangetroffen. De elementen zijn van een linker voorpoot van een leeuw en zeer waarschijnlijk van hetzelfde individu. De botten zijn

vergeleken met de collectie van Naturalis Biodiversity Center en specifiek met het skelet van een juveniel vrouwelijk exemplaar afkomstig uit een negentiende-eeuwse collectie.^{viii} Het is onbekend of de leeuwenbotten van het Valkhuis van een vrouwelijk dan wel van een mannelijk individu zijn.

De epifysen (uiteinden) van de botten waren nog niet vergroeid met de rest van het bot (diafyse) en waren ook niet meer aanwezig tussen het andere botmateriaal. Deze epifysen zijn verloren gegaan bij het uiteenvallen van het skelet na decompositie. Aangezien de epifysen dus niet vergroeid waren, is het duidelijk dat het hier om een jong dier gaat. Een exacte berekening van de leeftijd op basis van het vergroeien van de epifysen van leeuwen is helaas niet voorhanden. Wel is er onderzoek gedaan naar deze vergroeiing bij Afrikaanse Cheeta's.^{ix} Bij het gebruik van deze data komt de leeftijd daarbij uit op jonger dan tien à twaalf maanden.

Een ander bot in deze kuil is ook opvallend, namelijk een scheenbeen van een rund met een gat erin. Dat gat kan met opzet zijn gemaakt met een vleeshaak of iets dergelijks om het been te kunnen ophangen in het dierenverblijf. Maar evengoed kan de slachter het scheenbeen met gat zo hebben aangeleverd. De runderbotten en andere zoogdierbotten vertonen geen vraatsporen die zouden kunnen duiden op de aanwezigheid van grote roofdieren.

De datering van de leeuwenbotten was problematisch, aangezien zes van 148 aardewerkscherven uit de kuil uit de nieuwe tijd dateren, waaronder een scherp faience uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw.^x 96 % van het aardewerk is echter laatmiddeleeuws (1225-1500). Het is daarom waarschijnlijker dat ook de leeuwenbotten in deze periode thuishoren. Gelukkig zijn er historische gegevens uit de veertiende eeuw die dat bevestigen.

De eerste leeuwen in Nederland

De graven van Holland die in die periode in Holland en Zeeland heersen zijn tevens graaf of gravin van Henegouwen en- vanaf 1354 ook hertog van Beieren-Straubing. Ze reizen heen en weer tussen hun bezittingen, waarbij Den Haag in de eerste helft van de veertiende eeuw niet een uitgesproken voorkeurslocatie was zoals dat wel het geval was tijdens het laatste kwart van de dertiende eeuw onder Floris V. In Henegouwen hadden ze, passend bij hun vorstelijke status, bij een van hun kastelen in Le Quesnoy, een uitgebreide menagerie met wilde dieren. Vanaf 1330 stond er een kooi met een (humeurige) leeuw. De daaropvolgende melding van leeuwen is uit 1441, hetgeen niet betekent dat ze er in de tussentijd niet waren, daarvoor zijn de historische bronnen te onvolledig.^{xi} De leeuw, als koning van de dieren, was een symbool van macht en niet voor niets is het veelvuldig gebruikt als wapenteken.

Leeuwen waren bij uitstek dieren die vorsten elkaar schonken om politieke en economische banden op hoog niveau aan te gaan of te verstevigen. Bij huwelijken- die toentertijd meestal vanuit politieke overwegingen werden gesloten- was een leeuw of luipaard een geschikt geschenk.^{xii}

Ook andere indrukwekkende dieren waren geschikt als prestigieus geschenk. De Engelse koningen bijvoorbeeld, bezaten in de twaalfde eeuw een menagerie met onder andere leeuwen, luipaarden en kamelen die ze van andere koningen hadden gekregen. In de dertiende eeuw werd de menagerie bij de Tower of London uitgebreid met drie luipaarden die keizer Frederik II van het Heilige Roomse Rijk schonk, een ijsbeer -die wel eens in de Thames zwom- van de koning van Noorwegen en een olifant van Lodewijk IX van Frankrijk. In 1937 zijn bij de Tower of London de schedels van twee berberleeuwen opgegraven, met datering 1280-1385 en 1420-1480.^{xiii}

In het gebied dat we nu Nederland noemen, is de rekening uit 1342 voor het loon van Peter van de lewe, een leeuwenoppasser van de hertog van Gelre, de oudste verwijzing naar het houden van leeuwen. De hertogen hielden tot 1538 leeuwen bij kasteel Rosendael.^{xiv} Het Hof ten Walle in Gent, de residentie van de graven van Vlaanderen en later van de hertogen van Bourgondië, had zeker vanaf 1360 maar mogelijk al eerder een "Leeuwenhof".^{xv} Uit de vijftiende en zestiende eeuw zijn er meer vermeldingen van het houden van leeuwen, en niet alleen door vorsten. Zo bezat de stad Kampen in 1477 twee leeuwen die ze had gekregen van de stad Lissabon. De leeuwen werden op kosten van de stad onderhouden en kregen vele jongen. Enkele daarvan zijn waarschijnlijk geschonken aan de stad Lubeck, waarmee Kampen een sterke economisch band had via het Hanzeverbond.^{xvi}

Leeuwenhuis

De eerste aanwijzingen voor leeuwen in Den Haag staan in de rekeningen van de rentmeesters van Noord-Holland van de graven van Holland en wel in de posten voor de boverie/bouverie, oftewel het veehof op het Buitenhof. Het zijn kosten voor onderdak en voer van de dieren en het loon van de leeuwenoppassers. Eind 1344 werd een leeuwenverblijf gemaakt. Daarvoor gebruikte men valhout uit het Haagse bos en werd er hout, riet, ijzeren beslag, scharnieren, spijkers, sloten, ander ijzerwerk, wedebast voor de steigers en touw aangekocht. Bakstenen zijn niet apart vermeld maar bij de kosten voor het leeuwenhuis staan wel een metselaar met een knecht die elf dagen hebben gemetseld. De meestertimmerman en zijn knecht waren het langste bezig (29 dagen). Ze kregen daarbij hulp van twee houtzagers en een wisselende groep timmerlieden. Twee man waren tien dagen bezig om tralies te plaatsen. De rietdekker had met twee man vijftien dagen nodig en met Pinksteren in 1345 legde hij zoden op de nok. Met alle werklui die voor de bouw waren ingehuurd, kwam het totaal op 296 mandagen.^{xvii} Jaarlijks waren er kosten aan deuren en kozijnen, spijkers, beslag, grendels en sloten. Ook werden regelmatig hoosvaten (voor het drinkwater), bezems, leren banden en halsbanden aangeschaft. Zelfs de messen om het vlees voor de leeuwen in stukken te hakken staan vermeld.

Hoeveel leeuwen?

De leeuwen hadden grote hoeveelheden vlees nodig. Speciaal voor de leeuwen werden er schapen en kalveren aangekocht en in Den Haag geslacht. Behalve levende schapen werden ook schapenbuiken gekocht die meer dan de helft van een heel schaap kostten.. Volgens de rekening over 1344/1345 zijn er 122 hele schapen, 39 schapenbuiken en 22 kalveren aangekocht voor een periode van 155 dagen.^{xviii} In 1347 werden er voor 303 dagen 187 schapen en 43 kalveren aangeschaft.^{xix} De schapen werden niet (altijd) met huid en haar voor de leeuwen gegoooid, zoveel is duidelijk uit de inkomsten van de verkoop van schapenvellen (al dan niet bloot). De kalveren zijn allemaal eerst geslacht en van huid en vet (voor vetkaarsen) ontdaan.^{xx}Op basis van de vleesopbrengst wordt een voorzichtige schatting gemaakt van de leeuwenpopulatie in Den Haag. De huidige cijfers van de vleesopbrengst van schaap en kalf zijn onbruikbaar aangezien het vee groter en zwaarder is geworden. Uit een vergelijkend onderzoek naar belastinggegevens uit de veertiende en vijftiende eeuw komt een gemiddelde vleesopbrengst van 13 kilogram per volwassen schaap en 50 kilogram voor een kalf, zonder kop en ingewanden.^{xxi} Een onzekere factor is de leeftijd en daarmee het gewicht bij de slacht. Voor het gemak rekenen we 5 procent extra voor het deel dat nog wel voor dierlijke consumptie geschikt was. Daarmee komen we met de schaapsbuiken (3 kilogram?) op 2927 kilogram vlees voor 155 dagen in 1344/1345, dus 18,8 kilogram per dag.^{xxii} De aanbevolen dagelijkse hoeveelheid vlees voor leeuwen die in gevangenschap worden gehouden is 2,7 kilogram voor een volwassen vrouwelijke leeuw en 3,5 kilogram voor een mannelijk dier, maar afhankelijk van de leeftijd wordt meer of minder

gegeven.^{xxiii} Volgens deze berekening, met veel onzekerheden, was er voldoende voor zes volwassen leeuwen.

Aangezien de draagtijd drieënhalve maand is, zal de samenstelling in de loop van 1345 vermoedelijk zijn veranderd.^{xxiv} Regelmatig zijn er dieren ofwel gestorven ofwel weggeschonken. In 1347 was er minder vlees, voldoende voor vier volwassen dieren. Dit lijken redelijke inschattingen als die worden vergeleken met de rekening van het jaar 1351. Daaruit blijkt dat het voedsel voor twee oude leeuwen 56 pond kostte, voor een welp 10 pond en voor twee jonge leeuwen samen 30 pond. Omdat het leeuwenvoedsel tussen 1354 en 1358 maar 78 pond kostte, zal het aantal dieren in de laatste periode van het leeuwenhuis iets minder zijn geweest.

Leeuwenoppassers en huwelijkspolitiek

In de rekeningen staat ook het loon van de leeuwenoppassers. Vanaf de komst van de dieren in december 1344 is "Vosken vanden lewen" de vaste oppasser. In diezelfde rekening wordt ene Hannekijn van Staden genoemd, die "weder keerde te landewairt ende Vos allienen dair bi te bliven".^{xxv} Kennelijk was deze Hannekijn de leeuwenoppasser die in 1344 met de leeuwen mee kwam, waarna Vos het werk overnam. De komst van de leeuwen hing samen met het verblijf van een jonker van Gelre op het Haagse hof. Hoewel het nergens staat beschreven, lijkt het goed mogelijk dat de leeuwen afkomstig zijn uit de menagerie van de hertog van Gelre.^{xxvi} De naam van de leeuwenoppasser "van Staden" verwijst naar een plaats in de Tielerwaard in het hertogdom Gelre en daarmee ook in die richting.^{xxvii} Na de dood van hertog Reinald II van Gelre (1295-1343) probeerde graaf Willem IV van Holland een huwelijk te arrangeren tussen zijn volwassen zuster Isabella van Henegouwen (1323-1361) en de elfjarige Reinald III (1333-1371) de opvolger van Reinald II. Eind oktober 1344 vertrok Willem IV naar Zeeland en onderhandelde daar over het huwelijkscontract. Op 9 november gingen Reinald en zijn moeder Eleonora akkoord en later in november werden de Staten van Holland en Zeeland en diverse edelen door Willem IV naar Zierikzee en Tiel ontboden om het huwelijksverdrag te zegelen.^{xxviii} Gravin Johanna van Brabant (echtgenote van Willem IV) ontmoette Reinald in Rotterdam en samen vertrokken ze met hun gevolg naar het Binnenhof, waar kerstavond en sjaerdag (1 januari) werden gevierd.^{xxix} Uit de rekeningen voor de leeuwenkost blijkt dat ook de leeuwen met kerst in Den Haag zijn gearriveerd. Voor de komst van de leeuwen zijn verschillende redenen te bedenken. Het kan een geschenk zijn geweest van Gelre vanwege het huwelijk. De leeuwen kunnen ook door de graaf van Holland en Henegouwen zijn ingezet om te laten zien dat het graafschap Holland niet onderdeel was voor het hertogdom Gelre. Zeker is wel dat ze in Den Haag werden verwacht. Gezien de tijd die nodig was om het leeuwenhuis te bouwen, moet daar meteen na het sluiten van het huwelijkscontract mee zijn begonnen.^{xxx} De jonker bleef tot in mei in Den Haag en Holland op kosten van de gravin, die ook diens gevolg van nieuwe kleding voorzag en het schip betaalde waarmee de jonker terugreisde naar Nijmegen. Van een huwelijk met Isabella is het niet gekomen -mogelijk speelde de veranderde politieke situatie na de dood van Willem IV daarbij een rol- maar de leeuwen zijn gebleven.^{xxxi}

In 1351-52 waren er drie jonge en twee oude leeuwen in Den Haag, die werden verzorgd door drie oppassers. Een van de jonge leeuwinnen zou ten geschenke worden gegeven aan de hertogin van Gelre, maar werd in de periode 1351-52 nog een jaar op het Buitenhof verzorgd door "Voskyn van den lewen", die het dier ook naar Gelre zou begeleiden. De leeuwen werden ook elders getoond; zo bracht Vosken in 1351 een dier heen en weer tussen Den Haag en Delft.^{xxxii}

Na 1 oktober 1358 ontbreken aanwijzingen voor het houden van leeuwen zoals vermeldingen van het loon voor de oppassers. Dit hangt mogelijk samen met politieke omstandigheden. Er was in de periode ervoor een wisseling van de macht geweest. Graaf Willem IV was kinderloos gestorven in 1345 en opgevolgd door zijn zuster Margaretha van Beieren die haar zoon Willem V het bestuur van Holland en Zeeland en Henegouwen opdroeg. Hij ging zich al gauw graaf noemen en kwam in conflict met zijn moeder; het begin van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. In 1357 werd graaf Willem V krankzinnig en in het voorjaar van 1358 werd hij opgevolgd door zijn broer Albrecht van Beieren, die als ruwaard optrad. Willem werd kort daarna naar het kasteel Le Quesnoy in Henegouwen vervoerd, waar hij de rest van zijn leven heeft gesleten. Enkele maanden later is het Haagse hof verlost van een aantal dure vleesetende kostgangers. Mogelijk zijn ze net als Willem naar Henegouwen overgebracht. Het leeuwenhuis bleef in onderhoud, in 1377 werd het nog eens met riet gedekt.^{xxxiii}

Meer exotische dieren op het hof

Tot in de vijftiende eeuw waren er regelmatig andere exotische dieren zoals apen en halsbandparkieten en pauwen op het Haagse hof. Apen werden als gezelschapsdieren binnenshuis gehouden, met een halsband en ketting verbonden aan een blok hout beslagen met ijzeren banden. De eerste vermeldingen van apinnen in Den Haag zijn uit 1366. Uit een rekening uit 1395 blijkt dat apen in Brugge werden gehaald. Jacoba van Beieren (1401-1436) had als kind een aapje dat haar meereisde.^{xxxiv} In 1361 zond de vrouwe van Voorne een knecht met een jonge beer naar gravin Margaretha von Brieg in Den Haag, vermoedelijk ter gelegenheid van de geboorte van een dochtertje, Catharina van Beieren.^{xxxv} Er zijn meer vermeldingen van beren op het hof, maar daar werden de mannelijke zwijnen mee bedoeld die jaarlijks werden geleverd door de stad Utrecht. Pauwen liepen vrij rond; hun botten zijn ook gevonden op het Valkhuisterrein.^{xxxvi}

In de jaren 1363-1365 stond er een dromedaris op stal en veertig jaar later was er weer één, een geschenk van de vrouwe van Egmond aan graaf Willem VI. Het dier werd al na twee weken doorgegeven aan de hertogin van Brabant.^{xxxvii} In 1396 verbleef een luipaard uit Lombardije met zijn verzorger in Den Haag, een geschenk van de hertog van Milaan aan Margaretha van Bourgondië (de vrouw van de latere graaf Willem VI van Holland). Met de luipaard maakte men nog een uitstapje naar het klooster in Rijsburg voordat hij een maand later weer terug naar Lombardije werd gezonden.^{xxxviii} Mogelijk is het oude leeuwenhuis gebruikt als onderdak. Vanaf 1504 duikt de naam huis Lupairt op, een huis dat direct ten noorden van het Valkhuis lag. De bewoner van huis Lupairt huurde een huisje achter zijn tuin in het Valkhuis (het Valkhuisterrein), maar vanwege wanbetaling werd de toegang daar naartoe in 1504 dichtgemetseld.^{xxxix}

Een berberleeuw?

De vondst van de leeuwenpoot werpt meer vragen op. Allereerst hoe de dieren Nederland hebben bereikt. Rond 1440 brachten Portugezen via hun handelskantoren in Afrika apen, leeuwen en papegaaien naar de stad Brugge, waar de dieren verder werd verhandeld.^{xl} Daarbij ging de voorkeur uit naar jonge, nog handelbare dieren. De leeuwen werden als welpen/jonge dieren gevangen na het doden van de volwassen dieren. Een eeuw eerder verliep de handel in exotische dieren via handelaren uit Genua en Venetië, die hun dieren van Arabieren kochten die op hun beurt weer dieren en producten uit Azië en Afrika betrokken.^{xli} Omdat de leeuw (*Panthera leo*) uit vier (onduidelijke) ondersoorten bestaat (berberleeuw, Kaapse leeuw, Centraal-Afrikaanse leeuw en de Aziatische leeuw) is het de vraag tot welke ondersoort de Haagse leeuw behoort.^{xlii} Met moderne technieken (zoals

ZooMS) kan wel een soort maar niet de ondersoort kan worden bepaald. Mogelijk kan er in de nabije toekomst wel DNA-onderzoek plaatsvinden om meer duidelijkheid over de ondersoort te krijgen.

Bij de Haagse leeuw gaat het vermoedelijk om de berberleeuw, ook wel Atlasleeuw genoemd, een tegenwoordig in het wild uitgestorven ondersoort die in Noord-Afrika en een deel van Azië leefde. De jacht op deze dieren en de handel daarin waren de belangrijkste redenen voor het uitsterven van de ondersoort. Zo waren de Romeinen verantwoordelijk voor de dood van duizenden berberleeuwen door de inzet daarvan bij gladiatorgevechten.^{xliii} In enkele dierentuinen leeft nog een kleine groep afstammelingen van de berberleeuwen uit de historische dierentuin van de koningen van Marokko. Of dit een zuivere populatie is, of dat er toch vermenging met leeuwen uit Centraal-Afrika is opgetreden, is niet duidelijk.^{xliiv}

Concreet heeft de vondst op het Buitenhof opgeleverd dat nu voor het eerst -bij benadering- de locatie van het historische bekende leeuwenhuis van de graven van Holland kan worden aangegeven, namelijk op het voormalige Valkhuisterrein. Op basis van berekeningen hebben daar zeker vier tot zes leeuwen verbleven. De vondst van de leeuwenbotten heeft daarnaast een groot deel van Nederland bewust gemaakt van het bestaan van deze exotische dieren op het grafelijke hof in Den Haag. De leeuwenbotten zijn van alle kanten te bewonderen op de website [sketchfab.com/3d-models/binnenhof-leeuwenbotjes](https://www.sketchfab.com/3d-models/binnenhof-leeuwenbotjes).^{xliv}

Noten

ⁱ Dit artikel verscheen in een versie met minder noten in het tijdschrift *Archeologie in Nederland*, 2023-2.

Monique van Veen is archeoloog en werkzaam bij de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag. Dennis Nieweg is archeozoöloog en eigenaar van het projectbureau Archaeoconchology.

ⁱⁱ Met dank aan Ronald van der Spiegel voor het beschikbaar stellen van transcripties van grafelijke rekeningen.

ⁱⁱⁱ Het archeologisch onderzoek werd uitgevoerd in de periode van 18 tot en met 26 januari 2021 door medewerkers van de afdeling Archeologie van de gemeente Den Haag. Het opgravingsteam bestond uit Karsten Lehmann (vervangend projectleider) en veldarcheologen Mignonne Lenoir en Robert van de Mijle Meijer. Pavlović e.a. 2022.

^{iv} Volgens Calkoen (1901, 66) was het Valkhuis zeker tot 1435 langs de Hofvijver gesitueerd. Dat is een onjuiste interpretatie aangezien er in 1386 werd gewerkt aan de gracht (de Beek) achter het Valkhuis. Nationaal Archief 3.01.01 Archief Graven van Holland (AGH) inv.nr.1464 Rekening van de rentmeester van Noordholland Arnout Spiker 30-11-1385 t/m 30-11-1386, f.40.

^v Pavlović en Nieweg 2006 en 2007; Van Veen 2015.

^{vi} Van de Venne 2022.

^{vii} Nationaal Archief. 3.01.27.02 Archief Grafelijkheidsrekenkamer (AGR) inv.nr.306 Rekening van de rentmeester van Noordholland Jan van Assendelft 1-10-1472 t/m 1-10-1473, f.214 en f.214v.

^{viii} *Naturalis Catalogus*, Ost. C. 1828, Legaat van Aken.

^{ix} Schmidt, Steenkamp, Failing, Caldwell en Kirberger 2019.

^x Van de Venne 2022.

^{xi} Nys 2015, p. 126-127. Met dank aan dr. Margreet Brandsma.

^{xii} Zie bijvoorbeeld het luipaard dat aan Jean Tournaine, de tweede echtgenoot van Jacoba van Beieren, werd geschonken. Nys 2015, 128. Meer verwijzingen in Grigson 2016.

^{xiii} Grigson 2016, 1. <https://www.nhm.ac.uk/discover/barbary-lion-skull-from-the-tower-of-london.html> [6-3-2023].

^{xiv} Stam 2004.

^{xv} Wikipedia; Lievois 2000.

^{xvi} Van der Kaaij en Van Wijngaarden 2019.

^{xvii} Metselaars: 22 mandagen, timmer- en zaagwerk: 203 mandagen, tralies maken: 20 mandagen, rietdekken: 45, zoden: 6 mandagen. AGH inv.nr.1437 Rekening van de rentmeester van Noordholland Gerard Heynensz 20-8-1344 t/m 26-5-1345. Gepubliceerd in Hamaker (1875-1878), deel II, 174.

^{xviii} Hamaker, deel II, 177-178. Van kerstavond 1344 tot en met 26 mei 1445.

^{xix} AGH inv.nr.1438, Rekening van de rentmeester van Noordholland heer Matthijs van der Burch 28-1-1347 t/m 13-12-1347, f. 22.

^{xx}Zie bijvoorbeeld: AGH inv.nr.1438 Rekening van de rentmeester van Noordholland heer Matthijs van der Burch 28-1-1347 t/m 13-12-1347, f. 1.

^{xxi} Banegas Lopez 2010.

^{xxii} In 1344/45 kalveren: 22x 50kg + schapen: 122x 13 kg=2686, plus 5% extra samen 2810 kg. Tegenwoordig weegt een halve schapenbuik met bot 2 kg. Stel een hele schapenbuik zonder bot 3 kg x 39=117 kg. Totaal: 2927 kg. Daggemiddelde 18,8 kg. In 1347: kalveren 43x 50kg + schapen 187x 13 kg, samen 4581 kg plus 5% extra, komt op 4710 kg. Daggemiddelde 14,2 kg.

^{xxiii} Volgens de *lion care manual 2012* van The Association of Zoos and Aquariums. Momenteel krijgen de leeuwinnen in Artis 2,5 kilo per dag en de leeuw 30 kg per week.

^{xxiv} Op basis van de rekening van het jaar 1351 zal de consumptie door onvolwassen dieren ongeveer de helft zijn geweest.

^{xxv} Hamaker, deel II, 177.

^{xxvi} Calkoen 1901, 52.

^{xxvii} Een recente aankoop in Brugge (vanuit Zeeland) is niet uitgesloten, al zijn daar geen rekeningen van.

^{xxviii} Muller 1882, 295; Smit, Burgers en Van der Vlist, nr 36.

^{xxix} Reconstructie op basis van het reisschema. Burgers en Smit, e.a., *Itineraria*.

^{xxx} Hamaker, deel II, 177: "Eerst om 6 scaepsbuyc, die de lewe verteerden die wile dat mijn heer ende mijn vrouwe in die Haghe waren voir kersavond" Echter, volgens het reisschema van graaf Willem IV (Burgers en Smit, e.a., *Itineraria*) was de graaf voorafgaande aan zijn veldtocht naar Pruisen tussen 6-11 december met de gravin in Den Haag en was hij op kerstavond al in Nienburg.

^{xxxi} Het wegvallen van Willem IV in 1345 speelde mogelijk een rol bij een verschuiving in de allianties van Gelre. Reinald trouwde in 1347 met Maria van Brabant. Vanwege het ontbreken van rekeningen kan een continuïteit van het verblijf van de leeuwen echter niet worden hard gemaakt.

^{xxxii} AGH inv.nr. 1439 Rekening van de rentmeester van Noordholland Filips Persoonsz 12-3-1351 t/m 12-2-1352, f.46.

^{xxxiii} AGH inv.nr.1457 Rekening van de rentmeester van Noordholland Dirc Voppensz 30-11-1376 t/m 30-11-1377, f.37.

^{xxxiv} AGH inv.nr.1451 Rekening van de rentmeester van Noordholland Jan Arnout van Bennebroek 14-4-1366 t/m 28-2-1367, f.30v-f.31. AGH inv.nr.1250 Rekening van de tesorier heer Willem van Coulster, aartsdiaken van Utrecht, 31-10-1394 t/m 31-10-1395, f.65. Nys 2015.

^{xxxv} De Boer e.a., GS 237, De rekeningen van de tesorier en de dijkgraaf van de Grote Waard, 1358-1361, 624.

^{xxxvi} Calkoen 1901, 50. Nieweg 2021.

^{xxxvii} AGH inv.nr.1449 Rekening van de rentmeester van Noordholland Jan Arnout van Bennebroek 27-7-1363 t/m 14-4-1364, f.16. AGH inv.nr. 1518 Rekening van Jan Sterke van de kost in de veestal 29-7-1363 t/m 14-4-1364, f.33. AGH inv.nr.1450 Rekening van de rentmeester van Noordholland Jan Arnout van Bennebroek 14-4-1364 t/m 14-4-1366, f.30v. AGH inv.nr.1451 Rekening van de rentmeester van Noordholland Jan Arnout van Bennebroek 14-4-1366 t/m 28-2-1367, f.24v. AGH 1262 Rekening van de thesaurier van Holland Foyken, heer van Waalwijk 18-6-1408 t/m 1-10-1409, f.108 en f.108v. Met dank aan Ronald van der Spiegel.

^{xxxviii} Nys 2015; AGH inv.nr.1251 Rekening van de tesorier heer Willem van Coulster, aartsdiaken van Utrecht, 31-10-1395 t/m 31-10-1396 f.48v., f.51 en f.51v. Met dank aan Ronald van der Spiegel.

^{xxxix} Pabon 1938, 371; AGR inv.nr 338 Rekening van de rentmeester van Noordholland Jacob Goudt 1-1-1504 t/m 31-12-1504, f.131.

^{xl} Van der Kaaij en Van Wijngaarden 2019.

^{xli} Grigson 2016.

^{xlii} Bertola 2015.

^{xliii} Toynbee 1973.

^{xliv} Black 2016.

^{xlv} Het 3d model is gemaakt door Marjolein Laan, afdeling Archeologie & Natuur- en Milieueducatie van de gemeente Den Haag.

Literatuur

Banegas Lopez, R.A., (2010) Consumption of Meat in Western European Cities during the Late Middle Ages: A Comparative Study, in: *Food & History*, vol. 8, nr. 1, 63-86.

Bertola, L.D., (2015), *Genetic diversity in the lion (panthera leo (Linnaeus 1758)) : unravelling the past and prospects for the future* (dissertatie, Leiden University), Leiden.

Boer, D.E.H. de, D.J. Faber en H.P.H. Jansen, 1980-1997, *Rekeningen graafschap Holland 1358-1361 en 1393-1396 uit de Rijks Geschiedkundige Publicatiën Grote Serie 174, 182, 237 en 239* .

-
- Black, S.A., (2016) The Challenges and Relevance of Exploring the Genetics of North Africa's "Barbary Lion" and the Conservation of Putative Descendants in Captivity, in: *Journal of Evolutionary Biology* 2016.
- Burgers, J.W.J., J.G Smit, e.a., *Itineraria van de graven en gravinnen van Henegouwen, Holland en Zeeland 1299-1345* [<https://resources.huygens.knaw.nl/registershollandsegrafelijkheid/Itineraria>].
- Calkoen, G.G. (1901), 'De Wording en Ontwikkeling van het 'Hof in die Haghe', gedurende de middeleeuwen' in: *Jaarboek Die Haghe* 1901, 8-68.
- Grigson, C. (2016), *Menagerie. The story of exotic animals in Britain*, Oxford.
- Hamaker, H.G. (1875-1878), *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwse Huis*, 3 delen, Utrecht.
- Kaaij, F. van der, en M. van Wijngaarden, 2019, 'Op zoek naar de leeuwen van Kampen. Verslag van een speurtocht', in: *Kamper Almanak* 2019, 155-187.
- Lievois, D., (2000) "Het Hof ten Walle in gent ten tijde van Keizer Karel V", in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 54, 135-191.
- Muller, P.L. (1882) *Regesta Hannonensia. Lijst van oorkonden betreffende Holland en Zeeland 1299-1345*, Den Haag.
- Nieweg, D.C. (2021), *Archeozoölogische rapportage Valkhuis, Buitenhof, Den Haag (BUI20o)*. ArchCon 13. Rapport voor de Gemeente Den Haag, Afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie.
- Nys, L. (2015), 'De poils et de plumes: divertissement des princes, inspiration des peintres. Les animaux à la cour de Hainaut, de Guillaume I/III d'Avesnes à la mort de Marguerite de Bourgogne (1305-1441)', in: *Annales du Cercle archéologique de Mons*. Tome 82 – 2014, 123-162.
- Pabon N.J. (1937), *De Hofboeken van 's-Gravenhage 1458-1561*, Den Haag.
- Pavlović, A. en D.C. Nieweg (2006), *Archeologisch onderzoek Vijverhof (Valkhuis), Gemeente Den Haag* (Rapport afdeling Archeologie 0605), Den Haag.
- Pavlović, A. & D.C. Nieweg (2007), 'Gemeentelijke archeologie in Den Haag. De jacht met valken: recreatie, vermaak en privilege van de adel', in: *Westerheem* 2007, 22-28.
- Pavlović, A. (red.), D.C. Nieweg, M.M.A. van Veen en A.C. van de Venne (2022), *Archeologisch onderzoek Buitenhof 34 gemeente Den Haag* (Haagse Archeologische Rapportage 2211), Den Haag.
- Schmidt, M.J., G. Steenkamp, K. Failing, P. Caldwell, R.M. Kirberger (2019), A contribution to age determination of cheetahs (*Acinonyx jubatus*) based on radiographic analysis of the skull and postcranial morphology. *PLoS ONE* 14(6): e0217999. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0217999>.
- Smit, J.G., J.W.J. Burgers en E.T. van der Vlist, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten van Zeeland 1318-1572* (Rijks Geschiedkundige Publicaties Grote Serie 263, band 1).
- Stam, A., (2004), 'Een dierentuin in Rozendaal', in: *Ambt en heerlijkheid- Oudheidkundige kring Rheden-Rozendaal* nr. 144.
- Toynbee, J.M.C. (1973), *Animals in Roman Life and Art*, London.
- Veen, M.M.A. van, en E. Esser (2015), *Het grafelijk en stadhoudelijk hof Den Haag – een overzicht van opgravingen en waarnemingen van 1770 t/m 2013* (Haagse Oudheidkundige Publicaties 19), Den Haag.
- Veen, M.M.A. van, (2022), 'Leeuwen op het Buitenhof-een historische verkenning', in: A. Pavlović (red.) e.a., *Archeologisch onderzoek Buitenhof 34 gemeente Den Haag* (Haagse Archeologische Rapportage 2211), Den Haag.
- Venne, A.C. van de, (2022), 'Aardewerk', in: A. Pavlović (red.) e.a., *Archeologisch onderzoek Buitenhof 34 gemeente Den Haag* (Haagse Archeologische Rapportage 2211), Den Haag.